

УДК 342.951: 340.11

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.04.28>

ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Курко М.Н.,

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
<https://orcid.org/0000-0002-6699-8016>

Діденко С.В.,

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
директор Херсонського інституту
ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
<https://orcid.org/0000-0003-3349-4046>

Курко М.Н., Діденко С.В. Проблематика дослідження адміністративно-правового забезпечення системи освіти в Україні: теоретико-методологічні аспекти.

Статтю присвячено огляду та систематизації домінуючих у вітчизняній правовій науці теоретико-методологічних підходів до дослідження адміністративно-правового забезпечення системи освіти в Україні. Автори зосереджують свою увагу на проблематиці врахування особливостей сучасного стану освіти та її адміністративно-правового забезпечення, а також динаміки їх розвитку, в рамках будь-якого дослідження.

В ході дослідження враховано погляди вітчизняних дослідників на роль філософії права і теорії гуманітарної логіки. З'ясовано, що до методології аналізу дослідники відносять: філософсько-світоглядні підходи; загальнонаукові методи; групові методи. Натомість логіка гуманітарного пізнання формується на основі логіки історичного пізнання, специфіка якої виявляється в особливому значенні одиничних множин, що отримують пряме та непряме значення, формують відповідні логічні зв'язки в ході формування висновків.

Окреслено підходи до використання екзистенціалізму, як течії сучасної ідеалістичної філософії, в площині якої окремі особистості протиставляється суспільство, заперечується об'єктивність буття, натомість реальним вважається лише існування людини, її суб'єктивні переживання.

Окрему увагу присвячено системному та синергетичному підходам як таким, що є найбільш актуальними для застосування в межах дослідження адміністративно-правового забезпечення системи освіти. Перевагою системного підходу є можливість застосовувати практично усього інструментарію наукового пізнання. Натомість його недоліком є нехтуваннями особливостями окремих складових системи. Використання синергетичного підходу дає можливість не лише зрозуміти процеси, що відбуваються в досліджуваній галузі, але й виокремлювати наявні й прогнозовані результати взаємодії складових системи.

Ключові слова: методологія дослідження; адміністративно-правове забезпечення, система освіти, логіка, філософія права, екзистенціалізм, системний підхід, синергетика.

Kurko M., Didenko S. Problematics of research of administrative and legal support of the education system in Ukraine: theoretical and methodological aspects.

The article is devoted to the review and systematization of the theoretical and methodological approaches to the study of administrative and legal support of the education system in Ukraine that dominate in domestic legal science. The authors focus on the issues of taking into account the peculiarities of the current state of education and its administrative and legal support, as well as the dynamics of their development, in any study.

The study takes into account the views of domestic researchers on the role of philosophy of law and the theory of humanitarian logic. It was found that the methodology of analysis researchers include: philosophical and philosophical approaches; general scientific methods; group methods. Instead, the logic of humanitarian knowledge is formed on the basis of the logic of historical knowledge, the specificity of which is manifested in the special meaning of singular sets that receive direct and indirect meaning, form the appropriate logical connections in drawing conclusions.

Approaches to the use of existentialism as a current of modern idealist philosophy are outlined, in the plane of which society is opposed to the individual, the objectivity of being is denied, but only human existence and subjective experiences are considered real.

Particular attention is paid to systemic and synergetic approaches as the most relevant for use in the study of administrative and legal support of the education system. The advantage of a systematic approach is the ability to apply almost all the tools of scientific knowledge. At the same time, its disadvantage is the neglect of the features of individual components of the system. The use of a synergetic approach makes it possible not only to understand the processes occurring in the study area, but also to identify existing and projected results of the interaction of system components.

Key words: research methodology; administrative and legal support, education system, logic, philosophy of law, existentialism, system approach, synergetics.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Європейський вибір України обумовлює необхідність модернізації багатьох сфер суспільного життя, у тому числі – системи освіти. Оскільки саме від стану системи освіти та її ефективності залежить не лише рівень фахової підготовки громадян та успішність їх фінансово-економічної діяльності, а й ключові морально-вольові якості, культурній й ментальні установки українців, її значення для народу неможливо переоцінити.

Важливість дослідження теоретичних підходів щодо адміністративно-правового забезпечення системи освіти у нашій державі, загострюється з огляду на необхідність здійснення максимально об'єктивного аналізу стану системи освіти й результативності її реформування, прогнозування тенденцій розвитку цієї системи, в умовах нинішнього динамічного та неспокійного світу – тотальної глобалізації та цифровізації, поширення кіберзагроз, порушення територіальної цілісності України, впровадження заходів, спрямованих на протидію пандемії COVID-19.

Усе це обумовлює надзвичайно високу актуальність дослідження теоретичних підходів щодо дослідження адміністративно-правового забезпечення системи освіти в Україні

Стан опрацювання проблематики у вітчизняній науці. Основоположні засади адміністративно-правового забезпечення системи освіти України, у тому числі й особливості його теоретико-методологічного опрацювання, вивчали численні вітчизняні та зарубіжні науковці, зокрема: В. Астахова, Н. Губерська, Л. Горбунова, А. Дем'янчук, І. Каленюк, В. Куценко, Є. Краснякова, Н. Коломоєць, Г. Касьянов, С. Мандрика, Т. Мінка, А. Пашковська, О. Петрик, М. Степко, В. Філіппова, Н. Шумар, Р. Щокін, О. Яра та інші.

Не лишалися осторонь цієї проблематики і автори статті [1]. При цьому, невпинність реформування системи освіти та удосконалення її адміністративно-правового забезпечення, вимагає узагальнення теоретико-методологічних підходів до дослідження цих процесів, що й обумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою статті виступає систематизація вітчизняних теоретико-методологічних підходів, спрямованих на дослідження адміністративно-правового забезпечення системи освіти в Україні.

Основний зміст дослідження. З огляду на тенденції до інтенсифікації інформаційної взаємодії між людьми, людиною і державою та між окремими організаціями як в національному, так і в глобальному масштабі, дедалі більшої популярності у сучасній науці набуває комплексний підхід до вивчення суспільних відносин. Не є виключенням і дослідження адміністративно-правового забезпечення системи освіти.

Більшість дослідників до основ методології адміністративно-правового забезпечення освіти в Україні відносять філософію права та теорію гуманітарної логіки. До використання філософії права, у процесі адміністративно-правових досліджень в цілому, тяжіє й А. Іванищук, який до складу методології адміністративно-правового забезпечення судової гілки влади відносить філософсько-світоглядні підходи, що базуються на матеріалістичній теорії пізнання світу, діалектичній філософії, визнанні об'єктивних соціальних законів розвитку суспільства та можливості їх пізнання, набуття істинних знань щодо них; усі відомі доступні наукові ідеї та теорії, доктринальні погляди вчених, правові звичаї, чинне вітчизняне законодавство і законодавство країн-учасниць ЄС, інший нормативний та емпіричний матеріал в аналізованій сфері [2]. Такий підхід видається нам аж занадто узагальненим, хоча він може бути врахований, з поправкою на спеціалізацію досліджуваної сфери діяльності.

На переконання О. Ярої, методологія аналізу забезпечення вищої юридичної освіти має базуватися на «сократичному» методі, коли науково-педагогічні працівники дослуховуються думки студентів про природу юридичних знань і справедливості. Методологія має демонструвати та навчати діалектичній майстерності теорії науки та правозастосування права. Дослідниця зосереджується на аналізі природи адміністративно-правового забезпечення вищої юридичної освіти, що робить її такою, якою вона є, розглядаючи аналізовану сферу також у більш широкому форматі – як суспільне явище та мистецтво та в суміжному вигляді як відмінності між правом та мораллю, як мораль. На її думку, саме філософія

права в сфері адміністративно-правового забезпечення вищої юридичної освіти, має дати метрологію аналізу філософського теоретизування про природу адміністративно-правового забезпечення вищої юридичної освіти права та про правові міркування про неї [3, с. 106-107]. Такий підхід можна вважати цілком застосовним і в ході дослідження адміністративно-правового забезпечення системи освіти в цілому.

Ряд дослідників, найвищою формою діалектичної методології вважають систему законів і категорій діалектики, які містять винятковий пізнавальний потенціал. Закони і категорії діалектики, навіть взяті окремо від процедурної основи діалектичного методу, виступаючи вузловими пунктами «генетично» пов'язаних філософських систем, є аксіоматичними підвалинами будь-якого справді наукового світогляду, та мають слугувати теоретичним фундаментом і понятійним каркасом методологічної свідомості сучасного дослідника, у тому числі й дослідника-правознавця. Важливо назвати функції, основні напрями впливу діалектики на суспільне буття, тобто роль діалектики в різних сферах суспільного буття. Зокрема виділяють такі основні функції діалектики: онтологічну, гносеологічну, логічну, методологічну, світоглядну, праксеологічну (соціально-перетворюючу) [4]. І дійсно, діалектика як методологія аналізу адміністративно-правового забезпечення вищої юридичної освіти в Україні, є незамінною у разі дослідження складних неоднозначних фактів у їх запереченнях, єдності та боротьбі протилежностей, або для аналізу значних за об'ємом емпіричних матеріалів, щодо виявлення та узагальнення переходу кількісних змін у якісні у сфері освіти загалом.

Відомий теоретик права П. Рабінович тлумачить методологію юридичної науки як систему підходів та методів, способів та засобів наукового дослідження, а також навчання (теорію) про їх використання під час вивчення державно-правових явищ. Також, на його переконання, до методології аналізу входять: філософсько-світоглядні підходи (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний, визначення чи заперечення активних соціальних, відповідно державно-правових, закономірностей та можливості їх пізнання, здобуття істинних знань щодо них); загальнонаукові методи, що використовуються у всіх або в різних науках; групові методи, а саме такі, які використовуються лише у певній групі наук [5].

Доволі цікавим видається підхід О. Юркевич, яка вважає основою сучасної методології соціальних наук логіку гуманітарного пізнання. Дослідниця переконливо доводить, що логіка гуманітарного пізнання формується на основі логіки історичного пізнання, специфіка якої виявляється в особливому значенні одиничних множин, що отримують пряме та непряме значення, формують відповідні логічні зв'язки при висновленні [6]. На її погляд, можна стверджувати, що в гуманітарному пізнанні використовуються всі види умовиводів – дедукція, індукція й аналогія. Логіка ж гуманітарного пізнання є похідною від онтології та теорії практичних суджень. При цьому для отримання висновків ураховуються суб'єктивні значення життєвого досвіду, надаються логічні значення правди і неправди. В умовиводах дедуктивної й недедуктивних форм щодо гуманітарних предметів як підстави використовують судження про цінності [6].

Ряд інших авторів, ключовою теорією, застосовною в ході адміністративно-правового дослідження вважають екзистенціалізм. При цьому під «Екзистенціалізмом» (від латинського *exsistentia* – існування) зазвичай мають на увазі течію сучасної ідеалістичної філософії, в площині якої окремі особистості протиставляється суспільство, заперечується об'єктивність буття як такого, стверджується безмістовність людського життя, безплідність громадської діяльності, натомість реальним вважається лише існування людини, її суб'єктивні переживання тощо. Основною категорією екзистенціалізму вважають «екзистенцію». Зазначене поняття тлумачать як «непізнаване», ірраціональне зерно людського «Я», внаслідок якого особистість постає конкретною і неповторною. Відтак екзистенція є «чистою активністю, свободою, вибором» [7]. З огляду на його популярність, такий підхід заслуговує на увагу.

О. Марченко, досліджуючи філософію права доводить, що екзистенціалізм – це філософія «існування» – напрям у філософії ХХ століття, що розглядає людину як унікальну духовну істоту, здатну до вибору власної долі. Основним проявом екзистенції є свобода, що передбачає відповідальність людини за результат її свідомого вибору. Екзистенціальний підхід характеризується тим, що соціальна природа і функції права розглядаються з позицій індивідуальної сутності людини, як вираження специфічних умов її конкретного буття. Існування ж елементів саморегуляції у поведінці людини екзистенціалізм пояснює наявністю у кожному індивіді особливого духовного світу, що визначає його мотиваційну і діяльну спрямованість у побудові правовідносин. Прибічники цього підходу вивчають право і правові інститути саме як форми індивідуальної та колективної життєдіяльності, як засоби співіснування людей. Ось чому в методологічній площині вирішальна роль відводиться психологічному (екзистенціальному) аналізу сприйняття права і суб'єктивної оцінки правових процесів на всіх рівнях соціальної структури [8].

До речі, дещо схожої позиції дотримується і вже згадувана нами О. Яра, яка в ході дослідження адміністративно-правового забезпечення вищої юридичної освіти в Україні, пропонує звертатися до

конкретних теорій філософії права, на яких потенційно може базуватися методологія дослідження адміністративно-правового забезпечення системи освіти, зокрема і екзистенціалізму. Однак крім цього, дослідниця виділяє серед сучасних теорій обґрунтування права онтологічні і комунікативні концепції. [3, с. 110-112]. І саме останній момент заслуговує на особливу увагу. Автори теж не схильні вважати екзистенціалізм визначальною теорією. Адже екзистенціалізм не дає всього необхідного інструментарію пізнання. Захоплення даним підходом призводить до обмеження методології і своєї «зашореності на суб'єктивізмі».

Водночас, таке розмаїття підходів, які зазвичай детально обґрунтовуються дослідниками, мають численних апологетів і не менш численних опонентів, свідчить про складність предмету дослідження та наявність у домінуючих наукових шкіл широкого дослідницького інструментарію. На жаль, наявність запеклої дискусії ще не означає успішність процесу пошуку істини. Відтак пріоритетним має бути інтегративне бачення, яке враховує різні підходи і різні інструменти, що мають бути застосовані у належний спосіб. Що, однак не вимагає від дослідників компромісного ставлення до ключових ідей, що є базою їх світоглядних підходів.

І в цьому контексті ми схильні підтримати позицію Р. Щокіна, на переконання якого саме системний підхід дає змогу розглядати суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації конституційного права людини на освіту як системне явище, складовим елементом якого є компетенція публічної влади з адміністрування галуззю освіти [9, с. 63-64]. Системний підхід дійсно видається дуже доречним, оскільки він дозволяє застосовувати практично увесь інструментарій наукового пізнання.

Звісно ж, крізь призму системного підходу зручно розглядати будь-яку складну сферу діяльності та її правове забезпечення. Однак і його не можна сприймати як панацею. Як слушно зауважує з цього приводу Т. Мінка, орієнтація на системний підхід у дослідженні (структури, взаємозв'язків елементів і явищ, їх підпорядкованості, ієрархії, функціонування, цілісності розвитку, динаміки системи, сутності та особливостей, чинників й умов) виправдана тоді, коли поставлено завдання вивчити сутність явища, процесу [10; 11]. У системному дослідженні аналізований об'єкт розглядають як певну множину елементів, взаємозв'язок яких зумовлює цілісні властивості цієї множини. Основний акцент в такому разі роблять на виявленні різноманітності зв'язків і відношень, що мають місце як усередині досліджуваного об'єкта, так і в ході його взаємодії із зовнішнім середовищем. При цьому властивості об'єкта як цілісної системи, визначені не тільки і не стільки сумарними властивостями його окремих елементів чи підсистем, скільки специфікою його структури, особливими системотворчими, інтегративними зв'язками досліджуваного об'єкта [12, с.10; 13]. Тобто можна вести мову про те, що за системного підходу має місце пріоритетність структури над змістовним наповненням. А відтак, може постраждати деталізація складових системи, і дослідник може просто не помітити важливих особливостей їх природи, або й свідомо їх не враховувати. І якщо для абстрактного дослідження цей момент є не суттєвим, то для практично-орієнтованого дослідження він може бути критичним.

Сучасна освіта характеризується високою динамікою змін (як освітньої системи, так і її правового забезпечення). Ці зміни відбуваються одночасно в кількох площинах, породжуючи складну просторово-часову структуру, прогнозування розвитку якою є вельми непростою справою. Однією площиною виступає змістовне наповнення інформації, яка передається в рамках освітнього процесу. Найбільшою помилкою дослідника може бути статичне сприйняття знань, доступних людству в тій чи іншій галузі, як істини у останній інстанції. За останні десятиліття змінилися погляди офіційної науки на кількість планет у Сонячній системі та кількість океанів на Землі. Чи варто в таких умовах вести мову про шалену динаміку змін у змісті гуманітарних наук? Другою площиною можна вважати освітній інструментарій. Тотальна цифровізація відкриває можливості для навчання без кордонів і меж. Єдиною перепоною лишається уміння читати і мовний бар'єр (хоча останній вже сьогодні доволі успішно стирається комп'ютерною технікою). Іншою площиною є методологія освіти і організація освітнього процесу. Україна досі перебуває в стані переходу освіти від пострадянської моделі до моделі, що враховує надбання країн-учасниць ЄС. Ще однією площиною можна вважати правове забезпечення освіти, і саме на ньому зосереджуються деякі дослідники, забуваючи про сам об'єкт, якому покликана слугувати нормативно-правова база. Адже введення змін заради самого процесу введення змін в даному випадку матиме гірші результати ніж бездіяльність. Ситуація значно ускладнюється високою інерційністю системи освіти з точки зору оцінювання її результатів.

Синергетика ж, в рамках якої дослідники схильні розглядати будь-який розвиток, як нелінійний і багатоваріантний, доводить безпосередній зв'язок порядку і хаосу. Практично кожна відкрита система (у тому числі – й адміністративно-правове забезпечення системи освіти), саме завдяки своїй відкритості перебуває в постійній динаміці. Динаміка породжує численні флуктуації, вплив яких на систему може бути різним (в залежності від їхньої сили та спрямованості): 1) якщо флуктуації недостатньо сильні, система відповість на них виникненням сильних тенденцій повернення до старого стану, структури або поведінки (такий випадок називають стійкою рівновагою); 2) якщо флуктуації

надто сильні, система може бути зруйнована; 3) дуже сильна флуктуація може призвести до формування нової структури, що передбачатиме зміну стану, поведінки та/або складу системи. І от такий критичний момент у розвитку системи називається біфуркацією, точкою вибору подальшого шляху і характеризується певною непередбачуваністю і система може стати або більш хаотичною, або може з'явитися нова впорядкована структура [14]. Такий чином, не лише взаємодія складових системи, а й сама система в процесі динамічного розвитку може формувати нову якість.

Крім того, як доволі влучно зазначає С. Сисоева, система освіти передбачає відкритість майбутньому а її подальший розвиток повинен спрямовуватися на подолання замкненості і надання освітньому процесу творчого характеру, що потребує нової освітньої моделі, яка б відповідала реаліям постіндустріального суспільства, тим глобальним змінам в усіх сферах життя, які викликані сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями, стрімкими інтеграційними процесами в світі [15]. На переконання дослідниці, саме синергетичний підхід дозволяє вирішити цю проблему. За законами синергетики здатність соціальної матерії до самоорганізації проявляється в тому, що виникнення будь-якої проблеми породжує й засоби її вирішення, які тільки треба вміти побачити й використати. Саме тому важливого значення для розвитку суспільства набуває осмислення якісно нових ознак і смислів сучасної освіти в умовах цивілізаційних змін нашої історичної доби, розуміння тенденцій її розвитку, внутрішніх протиріч й механізмів прогресу [15]. Ми схильні підтримати такий підхід, наполягаючи, однак, на необхідності використання іншого, переліченого вище науково-методологічного інструментарію.

Відтак, синергетичний підхід не тільки може бути застосованим у процесі досліджень адміністративно-правового забезпечення системи освіти, але й набуває в рамках цього дослідження особливого значення.

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Проведений аналіз теоретико-методологічних засад дослідження адміністративно-правового регулювання системи освіти, дозволяє узагальнити ряд висновків.

В першу чергу, до основ методології адміністративно-правового забезпечення освіти в Україні можна віднести філософію права та теорію гуманітарної логіки. В рамках філософії права особливе місце посідає екзистенціальний підхід, якому, однак, не варто надавати вирішального значення.

Важливе місце в рамках методології дослідження адміністративно-правового забезпечення системи освіти в Україні посідає системний підхід. Цей підхід дає змогу розглядати суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації конституційного права людини на освіту як системне явище, складовими елементами якого виступають отримувачі освітніх послуг, суб'єкти надання освітніх послуг, державні органи, які регулюють їх діяльність, законодавець. Системний підхід дійсно видається дуже доречним, оскільки він дозволяє застосовувати практично увесь інструментарій наукового пізнання.

Констатовано, що особливе значення в рамках дослідження адміністративно-правового забезпечення системи освіти, має застосування синергетичного підходу який дає можливість не лише зрозуміти процеси, що відбуваються в досліджуваній галузі, але й виокремлювати наявні й прогнозовані результати взаємодії складових системи.

Окремої уваги для подальших досліджень заслуговує адміністративно-правове забезпечення використання сучасного освітнього інструментарію, спрямованого на забезпечення освітнього процесу в ході реалізації заходів, спрямованих на протидію пандемії COVID-19, що набуває особливого значення в умовах поширення дистанційних форм навчання і роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Курко М.Н. Адміністративно-правове регулювання вищої освіти в Україні: дис. д.ю.н. 12.00.07. адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Харків, 2010. 536 с.
2. Іванищук А. А. Адміністративно-правове забезпечення судової влади в Україні : монографія. Київ ; Херсон : *Грін Д. С.*, 2015. 433 с.
3. Яра Олена Сергіївна . Адміністративно-правове забезпечення вищої юридичної освіти в Україні [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Яра Олена Сергіївна; *ПраТ «ВНЗ «Міжрегіон. Акад. упр. Персоналом»*. Київ, 2021. 404 с.
4. Філософська методологія. Національна академія внутрішніх справ : [сайт]. URL: <https://arm.naiu.kiev.ua/books/filosofia-30012017/lection/lec5.html>.
5. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Львів : *Край*, 2007. 192 с.
6. Юркевич О. М. Логічні методи висновлення в гуманітарному пізнанні. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Серія : Філософія. Філософські перипетії. 2019. Вип. 61. С. 13–19. URL: <https://periodicals.karazin.ua/philosophy/article/download/15171/14100>.
7. Базиль Л. Методологічні засади екзистенціалізму в розвитку літературознавчої компетентності. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Педагогічні науки. 2011. Вип. 196, ч. 2. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/3262/1/Bazil_L_4.pdf.

8. Марченко О. В. Філософія права : навч. посіб. Дніпропетровськ : *Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ*, 2015. 304 с.
9. Щокін, Ростислав Георгійович. Публічне адміністрування у галузі освіти України [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Щокін Ростислав Георгійович ; *ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіон. Акад. упр. Персоналом»*. Київ, 2019. 544 с.
10. Мінка Т.П. Адміністративно-правові режими та їх забезпечення органами внутрішніх справ: дис. д.ю.н. 12.00.07. адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Дніпропетровськ, 2011. 614 с.
11. Чеховська І.В. Адміністративно-правове забезпечення державної сімейної політики в Україні: дис. д.ю.н. 12.00.07. адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Ірпінь, 2014. 456 с.
12. Чмиленко, Ф.О. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» [Текст] / Ф.О. Чмиленко, Л.П. Жук. Дніпропетровськ: *РВВ ДНУ*, 2014. 48 с.
13. Зубенко А.В. Акти тлумачення норм права: дис. д.ю.н. 12.00.02.- теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Київ, 2013. 188 с.
14. Корунчак Л.А. Проблема використання синергетичного підходу при дослідженні правових явищ URL: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_3/58.pdf.
15. Сисоєва С. О. Сфера освіти як об'єкт дослідження URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/515/1/S_Sysoieva_SOOD.pdf.